

Papp István: Emlékek a közkönyvtárak állományának alakulásáról*

A Kodolányi János Főiskola Könyvtára és az MKE Fejér Megyei Szervezete dicséretes és bátor tettet hajtott végre a "Megújítás és megőrzés" című, a könyvtári állományépítés égető kérdéseivel foglalkozni kívánó konferencia megrendezésével. Mint utólag kiderült, a dicséretre föltétlen rászolgáltak a rendezők Hegyközi Ilona, Szivi Józsefné és Takács Dániel tartalmas, informatív és gondolatébresztő előadásáért (tekintsünk el illő szerénységgel a magamétól, amelynek fő vonásairól most az olvasók maguk ítélnének), bátorságra azonban a fennálló körülmények ellenére sem volt szükség, hiszen a szakmai körökben manapság fodrozódó vagy hömpölygő hullámok expressis verbis nem gyűrűztek be - talán csak a háziasszony, Beniczky Zsuzsa egy rövid és semleges indikációja erejéig - a konferencia vizeire. Holott talán ez lett volna a cél.

Egy olyan ásatag személy számára - akinek idestova több mint tíz éve biggyesztik a nevéhez a "ny." epitheton ornanst, s maga nem átalálja bevallani, hogy nem él az internet és kapcsolt részei által nyújtott információszerzési és véleménymegosztási lehetőségekkel, a szakmai berkek ügyeiről pedig csak a 3K és a tömegkommunikációs eszközök révén szerez tudomást - igencsak nagy megtiszteltetés, hogy előadóként vehetett részt ezen a konferencián, s elfogadták tőle, hogy a mai problémák helyett az emlékeiről szójjon. Annál is inkább, mert "ny." léte alatt mind civilebbé változott, az utóbbi idők jelenségei következtében egyre ijedtebben figyelni az egyes szakmák állásfoglalásait, nyilatkozatait, kritikát nem tűró magabiztosságát, végveszedelemmel fenyegető fellépéseit, és maga is egyre gyanakvóbbá vált egykori szakmája viselt dolgai, sőt a saját korábban vallott szakmai nézetei iránt. Nem a cenzúra, hanem önfenntartási ösztönöm parancsolja, hogy ne hozzak fel konkrét példákat egyetlen szakma területéről sem. Álláspontom alátámasztására csupán utalok arra a közismert szervezetszociológiai jelenségre, hogy minden szervezetben - öregedvén - teret nyernek a maga változatlan fennmaradását, sőt lineáris fejlődését, javadalmazását (ne csak a fizetésekre tessék gondolni) és - bármennyire csúnyán hangzik is - korrupciós potenciálját erősítő tényezők a fogyasztók érdekeivel és szempontjaival szemben. Tegyük ehhez hozzá, hogy az ilyen szervezet létének indoklása végett arra törekszik, hogy megrendelői eseti igényeinek mindenáron való, az irracionalitás határát súroló, alacsony megtérülésű vagy egyenesen veszteséges kiszolgálását tekinti kiindulópontnak, s nem azt, hogy csak annyi erőforrást használjon fel termékei vagy szolgáltatásai előállításához, amennyit feltétlenül muszáj, és ne kínáljon olyanokat, amelyekre nincs piaci igény. (Ezt az eszmefuttatást Béndek Ferenc: Leant az államigazgatásba! című, figyelemre méltó és tanulságos írásából "szereztem"**.)

Ezzel korántsem akarom azt mondani, hogy a könyvtárosság elöregedett (bár olykor büszkén hivatkozik többezer éves múltjára), vagy általánosságban és mélyrehatóan jellemzik a fent említett tendenciák, de azt - kellő határozottsággal és mély tisztelettel minden kivétel iránt - igen, hogy jól teszi minden szakma, s így a könyvtárosság is (hiszen maga sem kivétel az általános tendencia alól), ha éber figyelemmel kíséri e természetes hajlam megnyilvánulásának minden jelét, és felismervén azokat, időben megteszi ellenük a szükséges óvintézkedéseket. Ezért elengedhetetlen a folyamatos önreflexió, az önvizsgálat, még inkább a külső nézőpontból való kritikai elemzés, és célszerű nyitottan fogadni, s nem ellenségként kezelni a mégoly kemény, túlzó, sőt esetlegesen igaztalan véleményeket is.

Akkoriban, amikor még intenzíven foglalkoztam könyvtári kérdésekkel, a múlt század (ó, mily megrázó ezt leírni!) '80-as, '90-es éveiben, szinte valamennyi szakcikk két standard megállapítással kezdődött: 1. a változás állandó és gyorsuló; 2. fokozódnak a költségvetési

megszorítások. (Az első megállapítás vitán felül áll, a másodikhoz egy apró megjegyzés: akkor mégis mitől nőttek a könyvtári költségvetések? Mindent mégsem lehet az infláció rovására írni.) E két megállapítással voltaképpen a szemléletváltás, a reformok, az új technológia és eljárások bevezetésének, a tényleges használói igényekhez való igazodás szükségességét támasztották alá. Álnaiv kérdés: helytálló-e még ez a kettős megközelítés a mai viszonyok között is?

Általános jelenségnek tűnik, de hadd higgyük, hogy a könyvtárosokra és a könyvtáros szakmára különösen jellemző a konzervativizmus és a reformokra való készség kettőssége. Hiszen egyidejűleg, párhuzamosan történik az emberi tudás begyűjtése és átörökítése, megőrzése és használtatása. Ehhez állandóságra és megújulásra van szükség. A múltra támaszkodva a jelenben szembenézni a jövő kihívásaival, legyenek ezek fenyegetőek vagy biztatóak. A könyvtáros Janus-arcú teremtmény, amely hol ezt, hol azt az arcát fordítja a tükör és a társadalom felé, hogy önmagát lássa és hogy megítéltessék. Ez a kétarcúság minden tevékenységére rányomja bélyegét, és nem vitás, hogy leginkább a rábizott állományvagyton kezelésére. Az állomány azonban több mint egy tényező a sok közül. Jól megtanultuk a Sallai-Sebestyénből, hogy a könyvtárat a könyv, az olvasó és a könyvtáros teszi, így amikor az állományról beszélünk, a pars pro toto értelmében az egész könyvtárról is. Ezért mondhatjuk, hogy a gyűjtemény sorsa a könyvtár sorsa is.

Mostanában azonban a MacLuhan-féle sokk múltával ismét csak, és nem pusztán filozófiai, hanem gyakorlati szinten kemény - sajnos, nem találok rá jobb szót, mint a közhelyet - kihívások érik a hagyományos könyvtárat. Én nem lennék annyira meggyőződve arról, hogy a statisztikai adatok a könyvtár használatának növekedéséről szólnak, hogy a könyvtárosok eredményesen fejtik ki népszerűsítő, pardon: marketing- és promóciós és még milyen tevékenységüket a társadalmi könyvtárhasználat gyakorisága és intenzitása növelése érdekében. Inkább azt kérdezném, hol vannak, hová lettek a használók a könyvtári terekből, milyen szerepet játszik ma az emberek információszerezési gyakorlatában és szokásaiban a szabadpolcos redőfelvarrás után most ismét arculatváltáson, képernyősődésen áteső, mégis hagyományosnak minősíthető könyvtár? És a használók után hová lesznek a dokumentumok? (Akik tudják, mi a tartalomszolgáltatás, tudják, hogy mi aggaszt engem.) Azon óriási változások közepette, amelyek a technikában és technológiában, a társadalomban és az egyéneknél, a gazdasági életben és a szabadidős tevékenységekben lezajlanak, néha olyannak tűnnek a könyvtárosi és politikusi megnyilvánulások, mint a sötétben fütyürésző gyermek hangja, hogy bizony az idők végezetéig szükség lesz a könyvtárra, s még azt sem teszik hozzá, hogy valószínűleg megváltozott könyvtárra.

Mi lesz a könyvtárral? Ez az a kérdés, amelyre senki sem tud biztos választ, csak valószínűsít, extrapolál, jövődől vagy struccmadarat játszik. Ez utóbbi a legveszélyesebb, mert a változás apró sokkok sorozataként (többnyire technikai innovációk és költségvetési döntések formájában) játszódik le, amely nem kíván azonnali és határozott reagálást, hiszen "ráértünk arra még". Az így kelt hamis remény a könyvtáros konzervativizmusát erősíti: kibekkeli, kiguggolja, átvészeli a nehézségeket, panaszkodik, kicsit takarékoskodik, de az idők változtával ott szeretné folytatni, ahol abbahagyta. Holott ideje volna reformos arculatát fordítani a társadalom felé, elővenni innovációs készségét. A FSZEK-ben (ahol annak idején ott is állandóak voltak a nehézségek) azt szoktuk mondogatni: ha tudjuk, hogy az ötödik emeletről mindenképpen le kell jutnunk a földszintre, okosabb, ha nem várjuk meg, míg kidobnak az ablakon, hanem igénybe vesszünk olyan innovatív eszközöket, mint például a lépcső vagy a lift. Mert ha nem, a hová lettek az olvasók és hová lettek a könyvek után elénekelhetjük Marlene Dietrich dalát magunkra aktualizálva: hová lettek a könyvtárosok?

Valamikor a '70-es évek derekán (persze, a XX. században) még magabiztosan elmélkedhettem a közkönyvtár hármas funkciójáról, tetszőleges sorrendben a nevelésről, a

tájékoztatásról, a szórakoztatásról. Ma már mindez nem elegendő. Mintha a versenytársak szorításában gyengülnének ezek a funkciók, s olyasmiről gondolkodnak egyes könyvtárak és könyvtárosok, mint a könyvtár "hely" és "helyszín" szerepe, fórum volta és közösségformáló lehetőségei, aktív segítségnyújtó feladatköre. Ezekben és egyéb újabb dimenziókban kell elhelyezni a könyvtár ún. hagyományos funkcióit is, folyamatosan igazodva a folyamatosan változó környezethez - hogy ismét közhellyel éljek. (Nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a közhelyekben végső soron általánosan elfogadott igazságok rejtőznek!) Érdemes tehát újra szemügyre vennünk az állomány sorsának alakulását is, amihez segítséget, megvilágosító szempontokat adnak a konferencia előadásai is. Hegyközi Ilonáé az állománygyarapítás technológiai megújulását segítő könyvtárközi együttműködés jelentőségéről, Szivi Józsefné az állománykezelés új szemléletéről (különösen szellemes és hasznos a Corvinus Egyetem Központi Könyvtára gyakorlatában az állomány és a gyűjtemény terminus technicus értelmezése és alkalmazása), Takács Dánielé pedig az új technológia állományról alkotott képzeletünket átalakító, ne féljünk a szótól: felforgató hatásáról.

Ha úgy tesszük fel az állomány kérdését, lineáris felhalmozás vagy spirálisan haladó megújulás, azaz végtelenbe növekvő könyvhalmozás vagy tervszerű, tudatos selejtezéssel rendszeresen megújított köz- vagy bármilyen típusú könyvtári gyűjtemény, sőt önmagát meghatározott mennyiségi korlátok között tartó állomány, akkor alighanem mindenki a második opciót választja. Hiszen manapság éppen a technikai eszközök fejlettsége válthatja valóra a hatásos könyvtárközi együttműködés évszázados álmát, a könyvtárak közötti funkciómegosztás realizálását, és különösen a sokszor nyomasztó archiválási funkció célszerű gyakorlását hazai és nemzetközi szinten egyaránt. Miért szembesültünk - vagy jelen időben kellene fogalmaznom? - mégis újra meg újra a túlduzzadó állományok problémájával? Pontosabban: miért nem voltunk (vagyunk) képesek kordában tartani növekedésüket? Valószínűleg több ok és érv szinergikus hatását fedezhetjük fel. Hadd soroljam fel néhányukat, rangsorolás nélkül: a könyvtáros szívesebben gyűjt és megőriz, semmint kivon és megsemmisít; "jó, ha megvan, s nem kell könyvtárköziben kérni"; több munkával jár a kivonás, mint a beszerzés; rendkívül bonyolult a selejtezési eljárás (legalábbis legjobb emlékezetem szerint); ne sérüljön meg a gyűjtemény egysége és a gyűjtőkörü szabályzat; van még helyünk; a megnövekedett állománnyal lehet érvelni nagyobb épületért, több munkatársért; annál tekintélyesebb a könyvtár, minél testesebb; a túlzottan nagy állomány bocsánatos bűn, de a könyvkivonás könnyen halálos lehet stb.

A selejtezési feladatot komolyan vevő FSZEK vezetését bizony számos támadás érte különféle oldalokról, beleértve a belső szakmai ellenzékét is. Mindezekről a minapában megjelent könyvtártörténet*** visszafogottan tájékoztat. Itt csak annyit, hogy aki az állomány égető kérdéséhez nyúl, könnyen megégetheti az ujjait, bármennyire megkönnyebbül is egy könyvtár a selejtezési akció lezárultával.

Amikor jómagam a '80-as évek közepén a FSZEK-be kerültem, és közelebről szemügyre vettem a fiókok állományát, azzal szembesültem, hogy az igen komoly volumenű kivonások után is még mindig hatalmas tömegű állományok fojtogatják a napi könyvtárhasználatot. Általános volt a négyzetméterenként 200-as, 250-es, sőt nagyobb kötetsűrűség, holott egy szabadpolcos könyvtárban ideális esetben 50 a megkívánt mutatószám. S amikor egy innovációs folyamat eredményeképpen (amelynek része volt az ún. állománytisztítás is) legalább a felére csökkent, és megfelelő "tálalásban" került a polcokra egy-egy fiók állománya, a belépő olvasó önkéntelenül felkiáltott: milyen sok könyvük van maguknak!

A kivont könyvektől pedig meg kellett szabadulni. Ha a szokásos listás-körözési eljárást választottuk volna, talán a mai napig is tárolnánk valamely penészes raktár mélyén a könyveket, a listák meg járnák a maguk szomorú vándorútjukat, igazolva azt a gyakorlati bölcsességet: ami itt nem kell, ugyan miért kellene ott? Bevezettük az érdekelt könyvtárak

számára a helyszíni válogatást, a kivont könyveket rendszeresen árultuk (már a '80-as évek elején!), intenzíven adományoztunk külföldi és hazai könyvtáraknak, lehetőleg a vonatkozó rendelet korlátai között. Mindez ma már természetes és szóra sem érdemes, de akkoriban minden merészebb állománygazdálkodási lépés hol tartalmi, hol adminisztratív kifogásokat, sőt kemény kritikát válthatott ki. Amire ugyebár manapság már nem kell számítani.

Mert bizony gazdálkodni kell az állománnyal is, mint minden mással. Durván úgy számoljuk, hogy a polcon helyét elfoglaló könyv értéke négy elemből tevődik össze: 1. amennyit fizettünk érte, 2. amennyiért feldolgoztuk, 3. amennyiért használtatjuk, 4. amennyiért tároljuk. E költségelemek értéke azonban az idők folyamán változik. A beszerzési árhoz képest a könyv értéke nőhet is, de a modern könyvek túlnyomó többsége esetében különféle okok miatt csökken (elavulás, elkopás, érdektelenség stb.). A feldolgozásra fordított költség nem válik tartós értékké: mihelyt a könyvet kivonjuk, elveszik a nyilvántartására, feltárására fordított összeg is. Minél többször használják a könyvet, az egyre többbe kerül, de voltaképpen ez a kiadás hozza a legnagyobb hasznot. Tudomásul kell vennünk azonban a szomorú tény, hogy minden könyv használata csökken az időben, egészen addig, míg a könyv el nem kopik. (Félreértés ne essék: itt kedvező esetben nem a műről, hanem az azt hordozó tárgyról van szó, s a közkönyvtárak gyakorlatáról.) A tárolás költsége változatlan, állandónak bizonyul: ez az a kiadás, amely nem egyszeri, hanem nap mint nap megismétlődik, és egyre kevésbé igazolja a könyv értéke és használata, hisz mindkét elem csökkenő tendenciát mutat.

A könyvtári állománynak ezt az értékingadozását (tendenciájában csökkenését) - amely a fenti négy tényező változó hatásából ered - az esetlen jogi szabályozás nem tudja megragadni. Hogyan is tudná, amikor csak egyetlen tényezővel, a tényleges beszerzési árral számol, ráadásul az érték változatlan kifejeződésének tekinti. Holott évente újra kellene becsülni a gyűjteményben helyet foglaló egységek értékét, ráadásul tekintettel mind a könyvpiac ítéletére, mind az adott gyűjtemény értékrendjére. Világos, hogy ez kivihetetlen, s a gazdasági és jogi szakembereknek sem jutott eszükbe eddig jobb megoldás, mint hogy becsukják szemüket e probléma előtt. Oldják meg a könyvtárosok, ahogy tudják, de meg ne szegjék a rájuk kényszerített merev szabályozást!

A könyvtáros megpróbál különbséget tenni a használati érték és a gyűjteményi érték között. Az előbbit az egyes könyvek forgási sebességével lehet mérni, az utóbbit... Mivel is? Még leginkább a gyűjtőköri szabályzatban előírtaknak való megfeleléssel. Mi van azonban akkor, ha egy könyv használati értéke nulla? Nem válik ez esetben fikcióvá a gyűjteményi érték is? Vajon minden közkönyvtárnak olyan gyűjtemény kialakítására kell-e törekednie, amely indokolja egészének vagy részének értéként való megőrzését? Itt elérkezünk az archiválási funkció kérdéséhez, amelyet a közkönyvtárak vonatkozásában csak meglehetősen korlátozással szabad érvényesíteni: a helyismeret, az országos együttműködésben esetleg megszabott szakterület terén. Ha pedig nincs archiválási funkció, akkor értelmét veszti a gyűjteményi érték is, marad a használati érték - amiről tudjuk, hogy enyészni hajlamos - mint a megőrzés indikátora.

Persze a gyűjtemény mint olyan értékét kincsként, a könyvtárat fenntartó közösség kincseként is felfoghatjuk. Egy város, egy község lakossága büszkén tekinthet az éveken át szorgosan gyarapított könyvtárára, még ha nem is használja rendszeresen annak minden darabját. Még az is elfogadható, hogy az emberiség nagy teljesítményeit hordozó dokumentumoknak akkor is helyük van nagyobb közkönyvtárakban, ha nincs irántuk aktuális kereslet. Azonban ne tévesszük össze a mai világban létrejött és működő könyvtárak állományát a nagy történeti, nemzeti értéket képviselő gyűjteményekkel, és ne képzeljük, hogy előbb-utóbb minden könyvtár ilyenné válik. Bármennyire fájdalmas volt is, jól érzékeltette ezt a különbséget, s kijózanítólag hatott ránk, könyvtárosokra a szakszervezeti könyvtárak gyors eltűnése, állományuk felszámolódása a vonatkozó rendelet teljes semmibevevésével. Ennek során

kiderült az is, hogy a kincsnek tekintett, értékes állomány bizony a közösség szempontjából eladhatatlan volt, azaz nem volt átváltható más értékre. Legföljebb ajándékként jó helyre került, esetleg magánszemélyeket vagy antikváriusokat gazdagíthatott.

Tekintsük inkább a gyűjteményt a használati érték analóg fogalmaként tőkének, amelynek hozama a használat. A tőkével szemben nem táplálunk olyan kegyes és szentimentális érzelmeket, mint a kinccsel, pláne kulturális kinccsel szemben, s úgy használhatjuk, hogy minél nagyobb profitot termeljen. S ha a profit, a használat csökken, a tőkét más területen kell hasznosítani. A hasonlat itt megbicsaklik, mert hát a hasznot nem hozó állomány-tőkével ugyan mit is csinálhatnánk, mint hogy megszabadulunk tőle (legalább ne termeljen ráfizetést), s igyekszünk új tőkét bevonni a könyvtárba.

Az, hogy az állomány használati értéke elkopik, természetes folyamat, és egyáltalán nem jelenti azt, hogy a könyvtáros rosszul használta fel a rendelkezésére bocsátott anyagi erőforrásokat. Még az is elfogadható bizonyos határok között, hogy nem minden beszerzett könyvnek lesz használati értéke, hiszen lehetetlen pontosan felbecsülni a keresletet irántuk. Baj csak akkor van, ha a könyvtáros kincsképző hajlama már a beszerzéskor jelentkezik, vagy ha a használati értéküket veszített könyveket kincsként továbbra is őrizgeti.

Igen, az állomány szemléletének megváltozása lenne az útja-módja annak, hogy a könyvtáros könyvtárából a használó könyvtárává váljék a gondjainkra bízott intézmény. A szakmának tudomásul kell vennie, hogy nem ő az utolsó fórum, szempontjait (hogy ne mondjam, érdekeit) felülírja a társadalmi közeg, amit - bár sajnálatos, de tény - többnyire a politika, a politikus képvisel. A szakmaiság ambivalenciája azt jelenti, hogy egyfelől az igényeket pontosan felmérve, azokat a lehetőségek határáig menve, a legkorszerűbb technológia és eszközök alkalmazásával kielégítjük; másfelől azonban képtelenné válunk önmagunk objektív megítélésére, hajlamosak leszünk véleményünk abszolutizálására, új gondolatok kirekesztésére, saját érdekeink ösztársadalmi érdekként való felfogására. Ennek tudatában és konzekvenciái levonásával lehetünk csak hasznos és sikeres résztvevők a társadalmi játszmában.

A konzervativizmus és reformizmus kettősségét a fentiekben az állomány oldaláról vizsgálhattam, de érdemes volna a könyvtár egészét is e megközelítésben nézni. A reformokra bizony - ha tetszik, ha nem - rákényszerülünk, mert az alternatíva túlságosan is gyászos kimenetellel kecsegtet. Visszapillantva úgy vélem, mi, a FSZEK munkatársai az 1980-as és 1990-es években valódi reformkorszakot éltünk át, ám ha megértőbben és alaposabban nézem a korábbi és az azokat követő éveket, a könyvtárosi reformtörekvések és eredmények mindenkor kimutathatók. Mint ahogy más könyvtárakban is. E megértés jegyében remélem, hogy az általam mondottak kizárólag szakmai ellenvetéseket váltanak ki kollégáimból, nem pedig etikai ellenérzést, pláne elítélést, mert nem vezet jóra, ha összetévesztjük a kozmológiát a teológiával, mint ahogy az Galilei esetében történt.

* A 2009. május 4-én, a székesfehérvári Kodolányi János Főiskola Könyvtárában "Megújítás és megőrzés" címmel megrendezett konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

** Népszabadság, 2009. április 21.

*** Katsányi Sándor-Tóth Gyula: A főváros könyvtárának története, 1945-1998. Bp. 2008. FSZEK, 526 [16] p.